

adaptation has been analyzed by many scientists, there are few investigations in Ukrainian social psychology dedicated to its content, characteristics, factors and components.

To study effectively social adaptation researchers first need to clarify the content and nature of such key concepts as adaptation, social adaptation, social and psychological adaptation, as well as their use in scientific and psychological literature.

Ukrainian psychological literature analyzes three aspects of social adaptation: adaptation as a process, adaptability (ability to adapt), and adeptness as a result of the process of adaptation. Besides, along with the general concept of social adaptation, the concept of social-psychological adaptation has become quite popular.

Analyses of the nature of social-psychological adaptation in terms of different scientific schools and approaches have made it possible to define the social-psychological adaptation as a complex dialectical process of individual-environment interactions creating an optimal combination of goals and values of the individual and the environment and leading to the realization of personal potential in different situations characterized by emotional stability. Socio-psychological adaptation is referred to as the individual's active use of strategies and ways of situation control which is influenced by the individual and/or other individual / group of individuals who mutually adapt and create a single adaptive space.

Keywords: individual, entity, social psychology, social adaptation, social and psychological adaptation, adaptability, adeptness, adaptive potential.

Відомості про автора

Сердюкова Інна Миколаївна, асистент кафедри психології Інституту педагогіки, психології та мистецтв Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, м. Вінниця, Україна.

Serdyukova, Inna Mykolayivna, assistant, dept. of psychology, Institute of Pedagogy, Psychology and Art, Vinnytsia State Pedagogical University named after Mykhail Kotsyubynsky, Vinnytsia, Ukraine.

E-mail: karuina@ukr.net

УДК 159.922.7:316.6

Спицька Л.В.

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ОЦІНКА НАСЛІДКІВ НЕСПРИЯТЛИВИХ УМОВ СОЦІАЛІЗАЦІЇ У ВИНИКНЕННІ ДЕЛІНКВЕНТНОЇ ПОВЕДІНКИ НЕПОВНОЛІТНІХ

Спицька Л.В. Соціально-психологічна оцінка наслідків несприятливих умов соціалізації у виникненні делінквентної поведінки неповнолітніх. У статті показано, що соціалізація неповнолітніх здійснюється через низку умов: цілеспрямоване виховання, навчання і випадкові соціальні впливи в діяльності і спілкуванні. Констатовано, що не завжди процес соціалізації відбувається без проблем: іноді під впливом некерованих соціальних впливів виникає дезадаптація, яка може в подальшому призвести до делінквентної поведінки. Визначено, що протиправна поведінка тісно пов'язана з соціально-психологічними чинниками, що сприяють формуванню дезадаптації особистості: в організації виховання, що призводить до розвитку антигромадянської орієнтації і асоціальної мотивації; у розумінні соціальних ролей, що призводять або до заперечення ролі, нерозуміння її соціальної значущості, або до ухилення від виконання ролі; у системі спілкування (звуження кола спілкування, спілкування в групі з ненормативною поведінкою, неможливість задоволення потреб в емоційному контакті чи самоствердженні тощо); індивідуального соціального досвіду, залежного від помилок у вихованні, специфіки спілкування, засвоєння норм асоціальної поведінки тощо; соціального контролю, що залежить від недостатньої ефективності діяльності сім'ї, навчально-виховних та виробничих організацій, правоохоронних органів; у соціальній адаптації, що відбиває, зокрема, процеси міграції та урбанізації.

Ключові слова: неповнолітні, соціалізація, адаптація, дезадаптація, делінквентна поведінка, психологічна корекція.

Спицькая Л.В. Социально-психологическая оценка последствий неблагоприятных условий социализации в возникновении делинквентного поведения несовершеннолетних. В статье показано, что социализация несовершеннолетних осуществляется посредством ряда условий: целенаправленное воспитание, обучение и случайные социальные воздействия в деятельности и общении. Констатировано, что не всегда процесс социализации происходит без проблем: иногда под влиянием неуправляемых социальных воздействий возникает дезадаптация, которая может в дальнейшем привести к делинквентному поведению. Определено, что противоправное поведение тесно связано с социально-психологическими факторами, способствующими формированию дезадаптации личности: в организации воспитания, приводящей к развитию антигражданской ориентации и асоциальной мотивации; в понимании социальных ролей, приводящему либо к отрицанию роли, непониманию ее социальной значимости, либо к уклонению от исполнения роли; в системе общения (сужение круга общения, общение в группе лиц с ненормативным поведением, невозможность удовлетворения потребностей в эмоциональном контакте или самоутверждении и т.п.); индивидуального социального опыта, зависящего от ошибок в воспитании, от специфики общения, усвоения норм асоциального поведения и т.д.; социального контроля, зависящего от недостаточной эффективности деятельности семьи, учебно-воспитательных и производственных организаций, правоохранительных органов; в социальной адаптации, отражающей, в частности, процессы миграции и урбанизации.

Ключевые слова: несовершеннолетние, социализация, адаптация, дезадаптация, делинквентное поведение, психологическая корекция.

Постановка проблеми. Складні й суперечливі умови економічної та соціально-політичної нестабільності посилюють проблему дезадаптації неповнолітніх та сприяють відхиленням у їхній поведінці. Якщо вплив таких змін перевищує наявні адаптаційні можливості неповнолітніх, то процес їхньої соціальної адаптації блокується або відбувається невдало та виникають передумови для формування делінквентної поведінки.

Делінквентна поведінка як інтегральне поняття відображає різні прояви соціального, психологічного чи комплексного неблагополуччя особистості, яке полягає в дегармонізації її взаємодії з собою, соціумом, близьким оточенням, незалежно від джерела, природи й ступеня прояву (Ю. Єрґакова, Н. Завацька, Н. Максимова). Така поведінка більшою мірою притаманна неповнолітнім, оскільки криза перехідного періоду характеризується зниженням адаптаційних можливостей, за яких виникають пускові психологічні механізми (конфлікти мотиваційної сфери, порушення емоційно-вольових проявів, пізнавальні труднощі тощо), які деформують суб'єктні стосунки і породжують внутрішні і зовнішні труднощі (І. Кон, А. Лічко, Г. Прихожан).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З'ясовано, що в працях, присвячених вивченню делінквентної поведінки, розглядаються проблеми типологізації дезадаптованих осіб (А. Бандура, Ю. Клейберґ, А. Лучинкіна та ін.), значна увага приділяється акцентуаціям та психічним розладам підлітків (Е. Ейдеміллер, А. Лічко), визначаються особливості поведінки дезадаптованих неповнолітніх, відповідно до їхньої ролі у структурі асоціальних угруповань (О. Бандурка, С. Бочарова, О. Землянська), розроблено класифікацію протиправної поведінки з урахуванням ступеня антигромадської спрямованості особистості (А. Глоточкін, К. Мілютіна, Г. Міньковський, В. Пірожков та ін.), представлено різні види корекційної роботи (О. Бондарчук, Ю. Бохонкова, С. Кузікова, В. Харченко та ін.). При цьому суто психологічні засоби корекції неповнолітніх (С. Бадмаєв, В. Татенко, Д. Фельдштейн та ін.) здійснюються переважно в руслі індивідуального підходу, тобто працюють переважно з самим неповнолітнім, не впливаючи на його оточення, а серед групових видів корекції найбільш поширеною формою є тренінг соціальних навичок (М. Бітянова, В. Большаков та ін.). Проте необхідним є наукове обґрунтування ефективних заходів корекційного впливу на делінквентну поведінку неповнолітніх, які перебувають в несприятливих умовах соціалізації.

Констатовано, що розв'язання проблеми прогнозування поведінки й оцінки наслідків впливу несприятливих умов соціалізації на делінквентну поведінку неповнолітніх здійснюється на підставі положень теорії адаптації (О. Бондарчук, Н. Завацька, А. Маклаков, А. Налчаджан, А. Реан) [2; 4 та ін.].

Мета статті – представити результати аналізу соціально-психологічних наслідків несприятливих умов соціалізації у виникненні делінквентної поведінки неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Процес соціально-психологічної адаптації неповнолітніх має поліфункціональний характер: є засобом оптимізації взаємин із широким соціальним довкіллям; через адаптацію відбувається формування їхньої соціальної сутності; це дієва складова їхньої успішної соціалізації у суспільстві. Наслідком порушення цього процесу є делінквентна поведінка неповнолітніх. При цьому залежно від ступеня відчуження і глибини деформації референтних і ціннісних орієнтацій виділяються дві стадії соціальної дезадаптації [2]. Перша стадія – педагогічна занедбаність – характеризується втратою референтної значущості та відчуженням від школи як інституту соціалізації при загальному збереженні високої референтності сім'ї. Друга (і більш небезпечна) стадія дезадаптації – соціальна занедбаність – характеризується тим, що поряд зі школою неповнолітній відчужується і від сім'ї й, втрачаючи зв'язок із основними інститутами соціалізації, засвоює спотворені ціннісно-нормативні уявлення та кримінальний досвід в девіантних підлітково-юнацьких компаніях і угрупованнях [3].

Факторами делінквентної поведінки неповнолітніх виступають витіснення із ситуації особистого зростання, розвитку і зневаги їхніх прагнень до самоствердження і самореалізації суспільно прихильним способом. Наслідком цього є психологічна ізоляція у сфері спілкування з втратою відчуття приналежності до властивої їм культури і переходом на мікросередовищні цінності і установки [6].

Виходячи з концепції Є. Руденського, дефіцит соціалізації формує критичні ситуації соціального функціонування особистості неповнолітніх. У цьому контексті соціально делінквентна поведінка може бути розглянута як характеристика деформації особистості під впливом критичної ситуації взаємодії особистості з соціумом [7].

Поняття дефекту соціалізації особистості неповнолітніх уводиться Ю. Клейберґом, який обґрунтовує її як систему взаємопов'язаних дефіцитів, що деформують особистість та індукують її статус-фрустрацію. Статус-фрустрація в сучасних теоріях дезадаптації неповнолітніх розглядається як пусковий механізм делінквентності й адиктивності особистості [5].

Феноменологічні характеристики дефіциту соціальної компетенції особистості підлітка в інтрасуб'єктному аспекті включають у себе: інтрасуб'єктивну дезадаптивність особистості, тенденцію до посилення адаптаційного конфлікту, інтерсуб'єктивний конформізм, соціально-психологічні деформації. Характеристика дефіциту соціальної компетентності розвитку особистості представлена такими компонентами: соціально-психологічною аутистичністю, соціально-психологічним конформізмом, низьким рівнем домагань. Дефіцит соціальної компетентності породжує особистісну аномію, що характеризується дезінтеграцією системи ціннісних орієнтацій підлітка, який стає соціально неадаптивною особистістю. Оскільки ціннісні орієнтації складають орієнтаційну основу поведінки і виявляються в реальних життєвих, поведінкових виборах, стан аномії призводить до втрати життєвих цілей і формування делінквентних проявів.

До умов, що впливають на процес соціалізації особистості, поряд з інтерсуб'єктивними, входять і соціально-психологічні. Механізмом, що формує особистість, на думку Г. Саллівана, виступають міжособистісні стосунки. Це означає, що основною психологічною умовою розвитку особистості є якість її включеності в інтерактивні системи культури, сім'ї та школи. У Г. Саллівана інтерактивна система розвитку визначається як ситуації міжособистісної взаємодії. В основі інтеракції лежить, насамперед, когнітивний психологічний механізм, який забезпечує взаємодію особистостей як основу соціального функціонування, як інтегральний показник стану її соціальної дієздатності.

У межах цієї роботи важливим є розгляд соціально-психологічних умов, за яких соціалізація стає дефектною. Одна із цих умов – конверсія культури і субкультури, причому на інституційному рівні. Те, що нещодавно було культурою суспільства (якісна література, музика, театр, глибоке кіно тощо), стає, фактично, вузькоелітарним, лише для невеликої частини населення, що зберігає почуття смаку і міри і не боїться інтелектуально рефлексувати у процесі художнього сприйняття. Натомість те, що називалося субкультурою, перетворюється на справжню культуру українського суспільства. Логічно, що основний об'єкт цієї трансформації – молодь, яка найбільш сприйнятлива до інновацій, до тиражованих культурно-ціннісними зразками частин соціуму [5]. Свого часу Е. Фромм [8] справедливо зауважив: «Чи можна очікувати, що молодь, бідні і нещасні люди, зможуть встояти перед цим крахом і запустінням, якщо він пропагується тими, хто визначає напрямок розвитку сучасного суспільства?» Учений стверджував, що в будь-якому, навіть хворому, суспільстві існують «точки протидії», які дозволяють протистояти патогенним тенденціям, які переважають у суспільстві [8, 14]. Трансформація суспільства зумовила тенденцію до індивідуалізованих форм існування, які змушують людину, щоб вижити матеріально, ставити себе в центрі власних життєвих планів, тим самим формуються установки не на творчу самореалізацію, а на пасивне споживання (квазіспоживання) освіти, культури та праці. Виникає конфлікт між соціоцентричною і егоцентрованою соціокультурними системами, який стає джерелом психотравмуючого впливу на особистість, посилює деформаційні процеси і руйнує цілісність особистісного функціонування особистості неповнолітніх.

У складі злочинних діянь неповнолітніх переважають (до 85%) злочини, що спрямовані проти власності (крадіжка, шахрайство, грабунок, розбій, викрадення транспортного засобу, умисне знищення або пошкодження майна). Переважання цих видів злочинів відображає, з одного боку, зростаюче фінансове і майнове розшарування суспільства, з іншого – зростання соціальної нетерпимості і агресивності. Можливо, психологічні переживання підлітків внаслідок цих соціальних процесів сублімуються в антисоціальні, кримінальні форми поведінки, які призводять до конфлікту з законом.

Але найбільша небезпека полягає в тому, що кримінальна діяльність, участь у кримінальних угрупованнях в очах неповнолітніх стає соціально престижним заняттям. Якщо раніше така категорія населення, як злочинці, у масовій свідомості молоді асоціювалася з маргінальними верствами суспільства (людьми, що перебувають поза соціально значущими сферами діяльності), то сьогодні її можна вважати самостійною соціальною групою. Найважливішою її характеристикою є професійні заняття різними видами протиправної діяльності. У кримінальному середовищі сформувалася власна «тіньова» соціальна структура зі своїми «тіньовими» стратами. Входження до цієї структури гарантує певний рівень матеріального достатку і властивий їм набір соціальних можливостей.

Участь у діяльності, приналежність до тих чи інших злочинних кланів і угруповань нерідко стає для деяких підлітків межею бажань і соціальних очікувань. Частина неповнолітніх мріє поповнити ряди злочинців і увійти до складу кримінальних структур [1].

Висновки. Соціалізація здійснюється через низку умов: цілеспрямоване виховання, навчання і випадкові соціальні впливи в діяльності і спілкуванні. Не завжди процес соціалізації відбувається без проблем: іноді під впливом некерованих соціальних впливів виникає дезадаптація, яка може в подальшому призвести до делінквентної поведінки. Протиправна поведінка тісно пов'язана з соціально-психологічними чинниками, що сприяють формуванню дезадаптації особистості: в організації виховання, що призводить до розвитку антигромадянської орієнтації і асоціальної мотивації; у розумінні соціальних ролей, що призводять або до заперечення ролі, нерозуміння її соціальної значущості, або до ухиляння від виконання ролі; у системі спілкування (звуження кола спілкування, спілкування в групі з ненормативною поведінкою, неможливість задоволення потреб в емоційному контакті чи самоствердженні тощо); індивідуального соціального досвіду, залежного від помилок у вихованні, специфіки спілкування, засвоєння норм асоціальної поведінки тощо; соціального контролю, що залежить від недостатньої ефективності діяльності сім'ї, навчально-виховних та виробничих організацій, правоохоронних органів; у соціальній адаптації, що відбиває, зокрема, процеси міграції та урбанізації.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні особливостей динаміки та шляхів психологічної корекції поведінки дітей різних вікових груп на підставі їхнього гендерного розподілу, які перебувають у несприятливих умовах соціалізації.

Список використаних джерел

1. Абдюкова Н.С. Психологічні особливості соціалізації сучасного підлітка : дис. канд. психол. наук : 19.00.05 / Надія Володимирівна Абдюкова. – К., 2000. – 264 с.
2. Бондарчук О.І. Когнітивне забезпечення взаємодії підлітків з довкіллям як чинник успішної соціалізації / О.І. Бондарчук // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць СНУ ім. В. Даля. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – № 2(34). – С. 49–58.
3. Боярин Л.В. Аналіз психотерапевтичної практики вітчизняних та зарубіжних науковців щодо соціально-психологічної дезадаптації / Л.В. Боярин // Теоретичні і прикладні проблеми психології : зб. наук. праць СНУ ім. В. Даля. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2014. – № 1(33). – С. 98–103.
4. Завацька Н.С. Аналіз підходів до проблеми соціально-психологічної дезадаптації особистості / Н.С. Завацька // Теоретичні і прикладні проблеми психол. : зб. наук. праць СНУ ім. В. Даля. – Луганськ : СНУ ім. В. Даля, 2004. – № 1 (6). – С. 84–88.
5. Клейберг Ю.А. Социальная психология девиантного поведения / Ю.А. Клейберг. – [2-е изд., доп.]. – М., 2005. – 416 с.
6. Кльоц Л.А. Профілактика агресивної та жорстокої поведінки серед неповнолітніх та молоді / Л.А. Кльоц, Н.О. Носок, Т.Й. Шугай // Практична психологія та соціальна робота. – 2009. – № 6. – С. 19–25.
7. Руденский Е.В. Кризис психологических механизмов адаптации личности и проблемы педагогического общения / Е.В. Руденский // Мир психологии. – 1998. – № 3. – С. 189–196.
8. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм ; пер., вступ. ст. П.С. Гуревич. – М. : Республика, 1994. – 447 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Abdyukova N.S. Psykholohichni osoblyvosti sotsializatsiyi suchasnoho pidlitka : dys. kand. psykhol. nauk : 19.00.05 / Nadiya Volodymyrivna Abdyukova. – K., 2000. – 264 s.
2. Bondarchuk O.I. Kohnityvne zabezpechennya vzayemodiyi pidlitkiv z dovkilliam yak chynnyk uspishnoyi sotsializatsiyi / O.I. Bondarchuk // Teoretychni i prykladni problemy psykholohiyi : zb. nauk. prats' SNU im. V. Dalya. – Luhans'k : Vyd-vo SNU im. V. Dalya, 2014. – № 2(34). – S. 49–58.
3. Boyaryn L.V. Analiz psykhoterapevtychnoyi praktyky vitchyznyanykh ta zarubizhnykh naukovtsiv shchodo sotsial'no-psykholohichnoyi dezadaptatsiyi / L.V. Boyaryn // Teoretychni i prykladni problemy psykholohiyi : zb. nauk. prats' SNU im. V. Dalya. – Luhans'k : Vyd-vo SNU im. V. Dalya, 2014. – № 1(33). – S. 98–103.
4. Zavats'ka N.Ye. Analiz pidkhodiv do problemy sotsial'no-psykholohichnoyi dezadaptatsiyi osobystosti / N.Ye. Zavats'ka // Teoretychni i prykladni problemy psykhol. : zb. nauk. prats' SNU im. V. Dalya. – Luhans'k : SNU im. V. Dalya, 2004. – № 1 (6). – S. 84–88.
5. Klejberg Ju.A. Social'naja psihologija deviantnogo povedeniya / Ju.A. Klejberg. – [2-e izd., dop.]. – M., 2005. – 416 s.
6. Kl'ots L.A. Profilaktyka ahresyvnoyi ta zhorstokoyi povedinky sered nepovnlitnikh ta molodi / L.A. Kl'ots, N.O. Nosok, T.Y. Shuhay // Praktychna psykholohiya ta sotsial'na robota. – 2009. – № 6. – S. 19–25.
7. Rudenskij E.V. Krizis psihologicheskikh mehanizmov adaptacii lichnosti i problemy pedagogicheskogo obshheniya / E.V. Rudenskij // Mir psihologii. – 1998. – № 3. – S. 189–196.
8. Fromm E. Anatomija chelovecheskoj destruktivnosti / E. Fromm ; per., vstup. ct. P.S. Gurevich. – M. : Respublika, 1994. – 447 s.

Spytska, L.V. Social-psychosocial assessment of the impact of adverse conditions of socialization on juvenile delinquent behaviors. This article deals with delinquent behavior as an integral concept which reflects various manifestations of social, psychological or complex distress of personality and disharmonize the individual's interactions with themselves, others, society, the nearest regardless of the sources, nature and manifestations. It was found that this behavior is largely typical of minors, as their 'awkward' age is characterized by a decreased adaptive capacity which launches psychological mechanisms (motivational sphere conflicts, emotional dysfunctions, cognitive difficulties, etc.) that deform subjective relationships and generate internal and external difficulties.

The socialization of minors was shown to go through a number of conditions which include targeted education, training and casual social impacts in the minors' activities and contacts. The process of socialization may have some difficulties: uncontrolled social impacts may lead to maladjustment followed by delinquent behaviors. Criminal behaviors are closely related to the following social and psychological factors that contribute to the formation of individuals' maladjustment: poorly organized education that leads to antisocial orientation and motivation; misunderstanding of social roles which leads to the role denial or misunderstanding of its social significance; impaired communication system (few social contacts, belonging to deviant groups, inability to meet the needs of self-assertion and / or emotional contact, etc.); adopted rules of antisocial behaviors etc.; poor social control due to family ineffectiveness, educational and other organizations, and law enforcement agencies; social adaptation as a result of migration and urbanization.

Keywords: minor, socialization, adaptation, maladjustment, delinquent behavior, intervention.

Відомості про автора

Спицька Ліана Вікторівна, аспірант кафедри практичної психології Класичного приватного університету, м. Запоріжжя, Україна.

Spytska, Liana Viktorivna, post-graduate student, Department of Applied Psychology, Classical Private University, Zaporizhzhya, Ukraine.

E-mail: zavadski65@mail.ru